

STRIJD OVER DE ‘VERLEDEN TIJD’

Het conflict over de Duitse identiteit in 1986 tussen Michael Stürmer en Jürgen Habermas

BACHELORSRIPTIE

Student: Victor Ens

Studentnummer: 3629430

Onderwijsinstelling: Universiteit Utrecht

Opleiding: Geschiedenis

Vak: Ges Eindwerkstuk BA

Docent: F.W. Lantink

Aantal woorden: 10928

Plaats: Utrecht

Datum: 08-06-2017

Samenvatting

Deze scriptie gaat in op de problematiek omtrent de omgang met het verleden van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog. Hierbij heeft de *Historikerstreit* van 1986 een aanzienlijke rol gespeeld. Twee prominente figuren die betrokken waren bij dit felle debat over de plaatsing van de Holocaust en de omgang met het Duitse verleden zullen vergelijkend onderzocht worden. De historicus Michael Stürmer, die tevens politiekadviseur van bondskanselier Helmut Kohl was en de invloedrijke filosoof Jürgen Habermas hebben allebei een eigen begrip geponeerd waarmee omgang met het verleden en vorming van Duitse identiteit gerealiseerd diende te worden. Deze begrippen, respectievelijk *Neu-Nationalismus* en *Verfassungspatriotismus* stonden tegenover elkaar maar van beide lijkt het tweede component in eerste instantie verwisselbaar. Onderzocht wordt hoe deze begrippen zich verhielden.

Ten eerste wordt geconcludeerd dat het verleden tijdens de *Historikerstreit* niet tot rust gekomen was. Ten tweede kunnen we de begrippen duiden als spiegelbegrippen die in de politieke context beide provocerend waren. Ten derde valt het binaire karakter van de begrippen wel te nuanceren.

Tevens wordt na dit onderzoek in het verlengde hiervan gekeken hoe het met het contemporaine Duitsland gesteld is. Hierbij wordt onder meer geconcludeerd dat er in de huidige tijd een wezenlijk contrast is in omgang met het verleden ten opzichte van de jaren '80 van de vorige eeuw. Hierin wordt het beeld dat Duitsland voortdurend met een bezwaard verleden aan het worstelen is genuanceerd in het licht van hedendaagse Europese vraagstukken en problematiek.

Bij dit onderzoek is gebruik gemaakt van publicaties van de twee onderzochte figuren. Hiernaast heeft deskresearch plaatsgevonden aan de hand van wetenschappelijke publicaties als secundaire bron.

Inleiding	4
Hoofdstuk 1: 1986	6
Duitse Controverses	7
De Tendenzwende	8
Hoofdstuk 2: ‘Neu-Nationalismus’	9
Stürmer en zijn Dissonanzen des Fortschritts	9
De Duitse deling	11
Nationalisme en identiteit	12
Het nazi-verleden	15
Hoofdstuk 3: ‘Verfassungspatriotismus’	18
Habermas en zijn positie	18
‘Eine Art Schadenabwicklung’	19
‘DM-Nationalismus’	21
Conclusie	23
Epiloog: De normalisatie van het Duitse verleden, heden	25
Bibliografie	30

Inleiding

‘Es wird Zeit, ob wir es wollen oder nicht, über die deutsche Geschichte anders nachzudenken als in der Nachkriegszeit. Diese ist zu Ende’.¹ In 1986 schreef de Duitse historicus Michael Stürmer deze woorden in zijn werk *Dissonanzen des Fortschritts, Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*.² Klaarblijkelijk achtte Stürmer het tijd voor een andere denkwijze als het ging om de Duitse geschiedenis. Een discussie over de schuld van de Tweede Wereldoorlog vond hij dan ook contraproductief. Met onder meer dit werk mengde hij zich in 1986 in de *Historikerstreit*. Dit felle debat vond eind jaren '80 in Duitsland plaats en was gemoeid met de plaatsing van de Holocaust en nazisme in de Duitse geschiedenis en de omgang met het Duitse verleden. Stürmer adviseerde de zesde Duitse Bondskanselier Helmut Kohl op politiek gebied. Kohl was van 1 oktober 1982 tot 27 oktober 1998 Bondskanselier van Duitsland en was bepalend voor de politieke koers. Volgens de Britse historicus Geoff Eley heeft Stürmer zich ontpopt als woordvoerder van het nieuwe conservatisme.³ Stürmer stelde een *Neu-Nationalismus* voor, zodat Duitsland zijn ogen weer op de toekomst kon richten. Als beginpunt van deze felle discussie wordt veelal de publicatie van het artikel ‘Eine Art Schadensabwicklung: Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung’ van Jürgen Habermas gezien.⁴ Dit artikel verscheen 11 juli 1986 in *Die Zeit*. Hij bekritiseerde intellectuelen die volgens hem het nazi-verleden hadden geprobeerd te relativiseren en stelde een *Verfassungspatriotismus* voor.⁵

Intellectuelen raakten vermengd met politiek en werden zelf deel zijn van de geschiedenis die zij beschreven en analyseerden. Hoewel er consensus bestaat over de missende academische integriteit in dit historisch debat kan het toch nuttig zijn naar dit debat te kijken aangaande de vorming van Duitse identiteit. Duitsland moest als agressor van de Tweede Wereldoorlog met haar bevolking verder. Het is problematisch gebleken om dit in een naoorlogse situatie van deze omvang te realiseren. Onderzoek naar academici die de Duitse identiteit probeerden te duiden na de meest destructieve en gedenkwaardige oorlogssituatie van de moderne tijd kan helpen om in de toekomst bij soortgelijke situaties van welke schaal dan ook, inzicht te bieden in de rol van academici in de vorming van nationale identiteit en wat voor functie dit al dan niet behoeft te hebben. De Nederlandse historicus Georgi Verbeek betoogt in zijn artikel ‘In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel, De *Historikerstreit*’⁶ dat deze niet zomaar ontstond. De *Historikerstreit* bracht spanningen aan het licht die al aanwezig waren en barstte in Duitsland los op het moment dat er zich

---

¹ Michael Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts, Essays über Geschichte und Politik in Deutschland* (München 1986), 224.

² Michael Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts*.

³ Geoff Eley, ‘Nazism, Politics and the Image of the Past: Thoughts on the West German *Historikerstreit*’, *Past and Present* 121 (1988) 171-208, 179-180.

⁴ Jürgen Habermas, ‘Eine Art Schadensabwicklung: Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung’, *Die Zeit* (1986).

⁵ Habermas, ‘Eine Art Schadensabwicklung’.

⁶ Georgi Verbeek, ‘In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel, De *Historikerstreit*’, in: P. Dassen en P. Nijhuis, *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de *Historikerstreit* tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2002).

behoorlijke politieke en mentale veranderingen aankondigden.⁷ In dit onderzoek zal eerst een kort hoofdstuk ingaan op deze veranderingen. Hierin zal aan de hand van secundaire literatuur de vraag worden beantwoord wat voor maatschappelijke en politieke veranderingen de *Historikerstreit* initieerden. Hierna zal een analyse van Michael Stürmers *Dissonanzen des Fortschritts* volgen waarbij voornamelijk naar het derde gedeelte van het boek gekeken zal worden. Hier wordt onderzocht wat dat *Neu-Nationalismus* voor hem betekende en hoe hij dit begrip gebruikte. In het laatste hoofdstuk zal het *Verfassungspatriotismus* van Habermas geanalyseerd worden: hoofdzakelijk in zijn ‘Eine Art Schadenabwicklung’. Hierbij wordt de vraag beantwoord hoe hij het begrip gebruikt. Bij beide hoofdstukken zal een tekstkritische benadering gehanteerd worden waarbij passages die betrekking hebben op hun geponeerde term worden geanalyseerd om de term te duiden. Deze drie hoofdstukken hebben als doel om in de conclusie comparatief tot een antwoord te komen op de vraag hoe de begrippen *Neu-Nationalismus* en *Verfassungspatriotismus* zich tot elkaar verhouden. Dit vanwege een paradoxaal element: Stürmer en Habermas stonden in dit debat lijnrecht tegenover elkaar terwijl het tweede gedeelte van beide duellerende begrippen raakvlak vertoont: *Nationalismus* en *Patriotismus*. Dit element is in onderzoek in het thema onderbelicht. Bij dit onderzoek zal verschillende secundaire literatuur bekeken worden, waaronder werken van eerdergenoemde historici Geoff Eley en Georgi Verbeek.

Reinhart Koselleck meent dat grondbegrippen zoals nationalisme zeer abstracte ‘politischer Handlungseinheiten’ zijn. Toch worden ze op concrete volken geplakt en daardoor kunnen we niet over een enkele achterliggende theorie spreken.⁸ Wanneer het in dit onderzoek om nationalisme gaat, zal ik dientengevolge in lijn met de Russisch-Amerikaanse historica Liah Greenfield het begrip als een paraplueterm gebruiken. Greenfield betoogt in haar veelomvattende onderzoek naar nationalisme dat hieronder de volgende verwante zaken ten grondslag liggen: nationale identiteit (nationaliteit), bewustzijn en collectieven die daarop gebaseerd zijn, namelijk de naties.⁹ Nationalisme zal in dit onderzoek als term dienen om te refereren aan een heldere ideologie waarop nationaliteit en bewustzijn rusten. Bij verklaring van de ontwikkeling van nationalisme heeft traditionalistische kijk het afgelegd tegen de modernistische visie.¹⁰ Onderzoekers zoals John Breuilly namen enkel politieke fenomenen in overweging. De zogenoemde culturele kijk -van belang voor dit onderzoek- past volgens de Nederlandse historica Lotte Jansen in een modernistisch raamwerk dat de these aanhangt van een strikte afscheiding rond 1800, ingezet door grote veranderingen in industrie, massamedia en kapitalisme.¹¹ Zelfs modernisten als Joep Leerssen en Anthony Smith die termen als ‘national thought’ en ‘ethno-symbolism’ poneren, hangen volgens Jansen dit idee van die opdeling aan. Koselleck heeft hier zelfs een term voor: *Sattelzeit*.¹² Hiermee doelt hij op een

---

⁷ Verbeek, ‘In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel, 23-24.

⁸ Britta Rupp-Eisenreich, ‘Nation, Nationalität und verwandte Begriffe bei Friedrich Hertz und seinen Vorgängern’, in: Kiss, Endre e.a., *Nation und Nationalismus in Wissenschaftlichen Standardwerken Österreich-Ungarns, Ca. 1867-1918* (Wenen 1997), 92-111, 92.
Reinhart Koselleck, ‘Geschichtliche Grundbegriffe’, *Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart 1997).

⁹ Liah Greenfield, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Harvard 1993).

¹⁰ Lotte Jansen, ‘The Roots of Nationalism: Introduction’, in: Jansen, Lotte, *The Roots of Nationalism, National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600-1815* (Amsterdam 2016), 11-13.

¹¹ Jansen, ‘The Roots of Nationalism: Introduction’, 11-13.

¹² Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979).

modernisatieproces, ingezet ten tijde van de Franse revolutie. Bij omgang met het verleden gaat het om een Duits begrip: *Vergangenheitsbewältigung*. Het gaat hier om de in beginsel politieke Duitse worsteling om in het reine te komen met het nationaalsocialistische verleden, zowel collectief als individueel. Hierdoor spreek ik ook wel van *Vergangenheitspolitik*. Volgens de Duitse intellectueel Norbert Frei is *Vergangenheitspolitik* een vrij strak omljnd proces gedurende een half decennium waarin integratie van voormalige aanhangers van het Derde Rijk en een normatieve afgrenzing van nationaalsocialisme centraal staan. Het proces begon bij de eenwording van Duitsland en houdt zich meer bezig met de slachtoffers van de *Bewältigung*: de omgang met het verleden.¹³ Het ging hiernaast volgens historicus Paul Rutschmann dieper: het gevoel van voortdurende verantwoordelijkheid naar de slachtoffers van het Derde Rijk.¹⁴ In dit onderzoek wordt het begrip dan ook ruimer gezien zoals Bock en Wolfrum menen: *Vergangenheitspolitik* houdt zich met de vraag bezig hoe na de ‘overwinning’ op een dictatoriaal systeem omgegaan moet worden met de individuen en zaken die het achterlaat.¹⁵ Er zal wel naar Norbert Frei verwezen worden als dit relevant is.

Hoofdstuk 1: 1986

Politiek en maatschappelijk klimaat

De *Historikerstreit* barstte niet zomaar los. Hier lagen politieke en maatschappelijke veranderingen aan ten grondslag.¹⁶ Politieke en mentale veranderingen kondigden zich in Duitsland aan toen de centrumrechtse regering onder Helmut Kohl in 1982 zitting nam. Als we eerdergenoemde historicus Verbeek in deze volgen, dan zien we duidelijk dat er spanningen aan het licht gebracht werden door de *Historikerstreit* die al bestonden.¹⁷ Het linkse beleid van bondskanselier Helmut Schmidt (SPD) moest wijken voor een centrumrechtse politiek onder de nieuwe bondskanselier Helmut Kohl. Dit speelde hoe dan ook een belangrijke rol in de *Historikerstreit*. Welke politieke en maatschappelijke veranderingen lagen ten grondslag aan de *Historikerstreit*?

---

¹³ Günther Sandner ‘Hegemonie und Erinnerung: Zur Konzeption von Geschichts- und Vergangenheitspolitik’, *Austrian Journal of Political Science* 30 (2001) 1, 5-17, 6-7.
Frei, Norbert, *Vergangenheitspolitik, Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, (München 1996), 13-14, 397.

¹⁴ Paul Rutschmann, ‘Vergangenheitsbewältigung: Historikerstreit and the Notion of Continued Responsibility’, *New German Review: A Journal of Germanic Studies* 25 (2011)1, 5-20, 5-6.

¹⁵ Bock, Petra, Edgar Wolfrum, *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich*, (Göttingen 1999), 9.
Zie voor een uitvoerige vergelijking van de begrippen: Günther Sandner ‘Hegemonie und Erinnerung: Zur Konzeption von Geschichts- und Vergangenheitspolitik’.

¹⁶ Verbeek, Georgi, ‘In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel, De *Historikerstreit*’, 23.

¹⁷ Ibidem.

Duitse Controverses

De Duitse historica Annika Mombauer heeft veel onderzoek naar Duitsland en de omgang met het oorlogsverleden gedaan. In *The Origins of the First World War: Controversies and Consensus* analyseert zij uitvoerig de controverse omtrent de Duitse historicus Fritz Fischer.¹⁸ Fischer had in 1961 zijn werk met de provocerende titel *Griff nach der Weltmacht* laten uitgeven. Hierin kwam hij tot de conclusie dat Duitsland vlak voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog agressieve oorlogsdoelen voor ogen heeft gehad en dat de hoofdverantwoordelijkheid dan ook bij Duitsland lag.¹⁹ Hierbij is noemenswaardig dat onherroepelijk vaststond wie de agressor van de Tweede Wereldoorlog was en dat tevens in het geval van de Eerste Wereldoorlog Duitsland als aanstichter werd aangemerkt.²⁰ Mombauer ziet hier een probleem met afstand tot het onderzochte object. Op het moment dat jonge historici zich in het debat stortten konden zij het meer bezadigd bekijken. Voor deze onderzoekers was de geschiedenis die zij onderzochten geen onderdeel van hun eigen geschiedenis.²¹ De Nederlandse historicus Ed Jonker, die veel onderzoek in geschiedfilosofie heeft gedaan, spreekt dan ook van gedegen onderzoek bij letterlijke afstand van het onderzoeksobject.²² Punt van aandacht is dat Mombauer haar boek uitbracht in 2003 en destijds meende dat ook op het gebied van de controverse omtrent Fischer nog steeds veel verdeling was. Daar zij spreekt over enerzijds opkomende consensus en anderzijds doorgaande debatten.²³

Hoe emotioneel historisch debat en tegelijkertijd de maatschappij waren toont de twist rondom het bezoek van de Amerikaanse president Ronald Reagan aan de graven in Bitburg aan. Hierbij was hij in het bijzijn van Kohl op 5 mei 1985 aanwezig op de begraafplaats aldaar. Hier lagen ook 49 leden van de SS. Dit bezoek zorgde voor internationale oproer en Reagan sprak verontschuldigend de volgende woorden: 'old wounds have been reopened'.²⁴ Het verleden was dus nog lang niet tot rust gekomen. De Duitse historicus Konrad Jarausch komt tot de conclusie dat het emotionele revisionisme van eind jaren '80 volgde op zaken als het genoemde Bitburg-fiasco alsmede de vervalsingen van veronderstelde dagboeken van Adolf Hitler door Konrad Kujau enkele jaren daarvoor. Dit alles bleef aantonen dat er een diepe ongemakkelijkheid bleef bestaan met het nazi-verleden.²⁵ Hierbij dienen we te onthouden dat Jarausch zelf een Duits historicus is en deze bevindingen in 1988 schreef.

---

¹⁸ Annika Mombauer, *The Origins of the First World War: Controversies and Consensus* (New York 2002).

¹⁹ Mombauer, *The Origins of the First World War*, 20-25.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² Ed Jonker, *Historie: over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001), 74-75.

²³ Mombauer, *The Origins of the First World War*, 175-176.

²⁴ Bernard Weinraub, 'Reagan joins Kohl in Brief Memorial at Bitburg Graves', (versie 6 mei 1985) <http://www.nytimes.com/1985/05/06/international/europe/06REAG.html?pagewanted=all> (5 mei 2017).

²⁵ Konrad Jarausch, 'Removing the Nazi Stain?', *The Quarrel of the German Historians*, *German Studies Review* 11 (1988) 2, 285-286.

De Tendenzwende

De verandering in houding is in dit geval voornamelijk politiek te noemen. Toen Kohl in 1982 aan de macht kwam, ontstond een centrumrechtse regering. Verbeeck spreekt van een 'ideologische' breuk die Kohl met zijn CDU/CSU wilde forceren.²⁶ Er zou afgerekend moeten worden met de links-liberale en sociaal-democratische ideeën die de afgelopen decennia hun hoogtij leken te vieren.²⁷ Hoewel het werk van de net besproken Fischer allesbehalve neutraal ontvangen werd, zal iemand als Kohl dit gehegeld moeten hebben. Conservatieve intellectuelen die wilden breken met de erfenis van 1968 kwamen recht tegenover een links-liberaal academisch establishment dat zich volgens Verbeeck in de verdediging genoodzaakt zag.²⁸ In 1968 vonden studentenprotesten plaats waarbij de leider van de studenten, Rudi Dutschke om het leven kwam. De houding ten aanzien van dit jaartal is in Duitsland nog steeds ambivalent te noemen. Verbeeck meent dat hoewel de koude oorlog enigszins verflauwde er in Duitsland rekening gehouden moest worden met de zeer rechtse Amerikaanse president Reagan. De sociaal-democraten moesten volgens Verbeeck met lede ogen aanzien dat de vernieuwingspleidooien van de jaren '60 plaatsmaakten voor meer nuchterheid en nationale trots.²⁹ Hierbij kwamen de West-Duitse conservatieven opmerkelijk dichtbij de staatsideologie van Oost-Duitsland, waar een soort nationaal-historisch bewustzijn gepropageerd werd als surrogaat voor de failliete ideologie.³⁰ Verbeeck meent dat oproepen tot een positiever geschiedbeeld wel moesten leiden tot herziening van het nazi-verleden.³¹ Doordat de West-Duitse maatschappij Kohl verkozen had, kan dit mijns inziens dan ook niet verwaarloosd worden.

In deze korte uiteenzetting heb ik getracht het politieke en maatschappelijk klimaat te schetsen. Een klimaat waarin veel controverses aan het licht komen die duidelijk het probleem van de omgang met het nazi-verleden laten zien. Het emotionele karakter van de discussies en academische debatten is kenmerkend voor Duitse onderzoekers in deze periode. De letterlijke afstand is hier te kort: zelfs Reagan merkte dit op toen hij de begraafplaats had bezocht en oude wonden naar zijn mening heropend had. De sterke verdeeldheid had een duidelijk politieke dimensie en op het moment dat de centrumrechtse regering Kohl verkozen was betekende dit een breuk met het establishment (althans volgens de nieuwe conservatieven) en de oproep tot een positiever geschiedbeeld vanuit overheidswege.

---

²⁶ Verbeeck, 'In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel', 24.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

Hoofdstuk 2: ‘Neu-Nationalismus’

Michael Stürmer: ‘Bundesrepublik, quo vadis?’

‘Alteuropäische Erinnerung, Aufstieg und Fall des deutschen Nationalstaats Bundesrepublik, quo vadis?’ luidt de ondertitel van *Dissonanzen des Fortschritts, Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*. De vraag die Stürmer stelt luidt kort gezegd: ‘Bondsrepubliek, waar gaat gij heen?’. In zijn werk dat in 1986 werd uitgebracht bespreekt hij veel facetten van de geschiedenis van Duitsland. Een geschiedenis die tot in de achttiende eeuw reikt. Op voorhand valt hierover te zeggen dat Stürmer zijn onderzoek deed en zijn boek schreef met het oog op de toekomst van Duitsland. Hierbij ziet hij in de vooruitgang dissonantie, hetgeen hij aan het licht wil brengen om een zuivere vooruitgang te bewerkstelligen.³² Stürmer pleit voor ‘Ein angestrenzter Neu-Nationalismus und der Anspruch auf die ganze deutsche geschichte’.³³ Hij achtte het dan ook van groot belang om een Duitse identiteit waarborgen. Wat nu volgt is een analyse van Stürmers werk, hoofdzakelijk ‘Teil 3: Bundesrepublik, quo vadis’ uit het boek *Dissonanzen des Fortschritts*. Daarnaast zal ook worden verwezen naar eerder in zijn werk voorkomende passages indien dat van belang is. Hierbij gaat het om de vraag hoe hij het begrip *Neu-Nationalismus* tezamen met Duitse identiteit gebruikt.

Stürmer en zijn *Dissonanzen des Fortschritts*

Michael Stürmer is een Duits historicus afkomstig uit Kassel. Hij is daar vlak voor de Tweede Wereldoorlog geboren op 29 september 1938 en heeft vervolgens na de oorlog zijn tijd doorgebracht in West Duitsland. Stürmer heeft zich ook met filosofie en talen beziggehouden en is van 1973 tot 2003 professor aan de universiteit van Erlangen-Neurenberg geweest. Bij zijn studie heeft hij zich gespecialiseerd in de geschiedenis van het Duitse Keizerrijk (1871-1918). Hij begon zijn politieke carrière op de linkerflank maar verschoof gaandeweg naar rechts. Stürmer is vervolgens politiek adviseur geweest van de christendemocratische Helmut Kohl. Kohl was van 1 oktober 1982 tot 27 oktober 1998 Bondskanselier van de Bondsrepubliek Duitsland en later het herenigde Duitsland. De regering Kohl heeft de politieke koers van het land bepaald in die tijd. Naast *Dissonanzen des Fortschritts* is Stürmer ook bekend van een recente biografie van de Russische president Vladimir Poetin die hij in 2008 uitbracht.³⁴

In zijn tijd als politiek adviseur voerde Stürmer daarnaast fel debat over de omgang met het verleden en de zoektocht naar Duitse identiteit. Dit was onherroepelijk ook een politieke exercitie waarmee hij prominent aanwezig was in de *Historikerstreit*. De Belgische historicus Anton Froeyman beweert het volgende over deze *Historikerstreit*:

Despite the fact that the majority of the participants were academic historians (for example, Nolte, Hillgruber, Stürmer, Fest, Meier, Hildebrand, Wolfgang as well as Hans Mommsen, Möller, Bracher, Jäckel, [...]), this fact did not result in a dispassionate, scholarly discussion.

---

³² Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts*.

³³ Ibidem, 229.

³⁴ Michael Stürmer, *Putin And The Rise Of Russia The Country That Came In From The Cold* (Londen 2008).

Moreover, the participating historians did not limit themselves to fact-checking or myth-busting, but freely drew political and moral conclusions.³⁵

Het argument dat het historisch debat politiseerde en emotioneel werd in plaats van academisch zien we vaak terugkeren bij andere historici die over het onderwerp hebben geschreven. Er heerst een relatieve consensus. Jonker ziet in de *Historikerstreit* een schoolvoorbeeld van historici die zich met het heden bemoeien. Ze worden dan onherroepelijk partijgangers. Desalniettemin meent Jonker dat historici dergelijke discussies niet hoeven te vermijden. Zij moeten echter in een dergelijk geval niet verbaasd zijn dat andere deelnemers zoals politici maar ook - metaforisch gesproken 'priesters en psychiaters' hun professionele oordelen gaan betwisten.³⁶ Historicus Stürmer is met zijn politiek adviseurschap van Kohl per definitie politiek betrokken. Bij het analyseren van de teksten van Stürmer dienen we te onthouden dat het hier gaat om een historisch debat dat in de eerste plaats tekenend is voor de tijd waarin het zich afspeelt. Dit is de tijd van Europa en een land daarin dat als aanstichter gezien wordt van een van de meest noemenswaardige en gruwelijke episodes uit de (toen directe) eigentijdse geschiedenis.

Stürmer is toekomstgericht en lijkt in zijn werk een handreiking te willen doen naar het Duitse volk in West-Duitsland om zichzelf te vinden. Het werk bestaat uit essays die verdeeld zijn over drie delen. Deze essays dienen volgens hem een bepaald doel. Dit doel doet hij uit de doeken in zijn inleiding en is mijns inziens veelzeggend over zijn intenties:

Da diese Essays aus verschiedenen Anlässen entstanden, ergänzen sie einander, weisen aber auch Überschneidungen auf. Manches Motiv findet sich in unterschiedlichen Bezügen, manche Wiederholung ist beabsichtigt. Der verbindende Gedanke liegt in der Wiederbegegnung mit den europäischen Bedingungen der deutschen Geschichte und in der Frage, wie die Determinanten der Vergangenheit die Wege der deutschen Nation heute und morgen bestimmen werden und bestimmen sollen.³⁷

Hierin komt het streven naar het vormgeven van de natie en haar identiteit naar voren. Het gaat hem erom dat zijn essays als leidraad voor de Duitse toekomst zouden moeten dienen. Hij vervolgt met de volgende woorden: 'In der Erinnerung liegt die Chance der Überwindung der Vergangenheit und Ihren Lasten; in der Standortbestimmung schon ein Teil der Antwort auf die Frage der Zukunft'.³⁸ Stürmer treed hier direct op als een soort dokter, zoals Jonker hem zal noemen. Immers noemt Jonker verschillende rollen van de historicus in zijn werk *Historie, over de blijvende behoefte aan geschiedenis*. In het hoofdstuk 'genezing' bespreekt hij de omgang met een moeizaam verleden waarin een historicus een belangrijke rol kan vervullen als een geneesheer.³⁹ Stürmer wil de Duitsers duidelijk genezen.

---

³⁵ Anton Froeyman, 'The ideal of objectivity and the public role of the historian: some lessons from the Historikerstreit and the History Wars.' *Rethinking History* 20.2 (2016): 217-234, 221-222.

³⁶ Ed Jonker, *Historie: over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001), 74-75.

³⁷ Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts*, 9.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Jonker, *Historie*, 72-73.

De Duitse deling

Stürmer meent op zoektocht te zijn naar een ‘verloren nationale geschiedenis’. Al in de introductie van zijn boek en ook in de eerste Essays over de achttiende eeuw is Stürmer duidelijk van mening dat onderdelen van het verleden de weg van de Duitse natie in het heden en in de toekomst altijd zullen bepalen.⁴⁰ In zijn essay: ‘Die Deutsche Frage - kein Eigentum der Deutschen Zum 17. Juni 1953’ (Volksopstand in de DDR) stelt Stürmer dat het tijd is om hoe dan ook anders na te denken dan in de naoorlogse tijd.⁴¹ Significant is hier dat hij de contemporaine tijd van 1986 dus als een nieuwe periode ziet, althans op zijn minst niet meer als naoorlogse tijd (Nachkriegszeit). Hij acht de tijd al rijp om te stellen dat Duitsers niet meer subject zijn van de geschiedenis maar object. Kanttekening verdient dat we hierbij moeten onthouden dat de *Historikerstreit* zich voltrok in de jaren ’80 voor de hereniging van het land in 1990. Stürmer poneert in het zojuist genoemde hoofdstuk als voorbeeld dat 17 juni geen dag is om feest te vieren. Op 17 juni 1953 vond een grote volksoproer plaats in Oost Berlijn. Wat begon als protest tegen arbeidsnormen liep uit in een politieke opstand. De Duitsers worden op 17 juni volgens Stürmer aan de opgelegde tegenstellingen herinnerd: ‘(...) die ausgesetzte Lage ihres Vaterlandes: Die Europäische Mitte ist geteilt in die zwei Randzonen des bipolaren Weltsystems’.⁴²

Nadenken over 17 juni 1953 en de verloren Duitse eenheid is enkel symbolisch zo betoogt Stürmer.⁴³ Dertig jaar is lang genoeg om deze mislukte opstand in gezichtloos perspectief te plaatsen, wat volgens hem betekent dat er over de betekenis voor het heden en over hieruit volgende vragen omtrent de Duitse toekomst nagedacht kan worden. Hij meent hier dus feitelijk dat er voldoende afstand is ontstaan om het thema te analyseren, of althans bespreekbaar te maken. Het is volgens hem niet langer te vroeg om een methode voor te stellen om tot eenheid te komen. We kunnen hierbij wederom denken aan Jonker die meent dat veel historici heden ten dage menen dat distantie pas mogelijk is met letterlijke afstand.⁴⁴ Dan stelt Stürmer vragend het volgende: ‘Muss der Tag der deutschen Einheit nicht Anlass sein, über die deutsche Zweiheit und ihr weltpolitisches Bedingungsgefüge nachzudenken, damals, heute und in Zukunft?’⁴⁵ De Duitse *Zweiheit* kan niet door enkel een solistisch optreden worden overwonnen, dat kon in de tijd van Bismarck zelfs niet, zo meent Stürmer. Wederom zien we dat Stürmer teruggrijpt op oudere geschiedenis. Hier poneert hij een politieke zienswijze: ‘Sie ist nur möglich in lange Zeiträumen und sie kann nur Vertrauen erwerben als Teil einer europäischen, Dauer versprechende Friedensordnung.’⁴⁶ De Duitsers moeten eerst vrede sluiten met de deling alvorens zij die kunnen overwinnen zo betoogt Stürmer hier.

---

⁴⁰ Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts*, 9, 201, vgl. 10-17.

⁴¹ Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts*, 224.

⁴² *Ibidem*, 223.

⁴³ *Ibidem*, 224.

⁴⁴ Jonker, *Historie*, 74.

⁴⁵ *ibidem*.

⁴⁶ Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts*, 234.

Nationalisme en identiteit

Het zojuist besproken onderwerp en de gebeurtenis die Stürmer bespreekt in het eerste gedeelte van het derde gedeelte van *Dissonanzen de Fortschritts* gebruikt hij om te pleiten voor een nieuwe vorm van nationalisme:

Legitimität wird nicht gesichert durch freie Wahlen und parlamentarische Institutionen, sondern durch soziale Leistungen, Interessenvertretung über Partei und Betrieb, Allgemeine Bildung, Ordnung und parteilichen Konsens, dessen scharfe Disziplin ein so privilegierter wie misstrauischer Sicherheitsapparat überwacht. Ein angestrenzter Neu-Nationalismus und der Anspruch auf die ganze deutsche geschichte kommen neuerdings hinzu: Ob sie Bildungskräfte entwickeln, steht dahin.⁴⁷

Hierin stelt hij dus een Neu-Nationalismus voor. Ook een nieuwe vorm van nationalisme is nationalisme, zo kan en kon geredeneerd worden. Hierdoor werd Stürmer ondanks dit voorgestelde ‘nieuwe’ karakter onherroepelijk een controversieel figuur met een omstreden standpunt. Zoals in de inleiding besproken bleek de culturele visie op de ontwikkeling van nationalisme, waarin onder meer industriële vooruitgang zorgde voor een wezenlijk breekpunt, de sterkere visie.⁴⁸ Stürmer richt zich evident op een cultureel idee met culturele symboliek die van belang is voor een sterke natie. Evenwel breekt hij met ‘oud’ nationalisme van het nazitijdperk. Derhalve zouden we het Neu-Nationalismus van Stürmer ook wel ‘Nieuw Neu-Nationalismus’ kunnen noemen. Daar hij eigenlijk ook verder terug kijkt dan het genoemde breekpunt voor de vorming van culturele identiteit. Volgens Stürmer had Duitsland haar op consensus gebaseerde en voor de toekomst noodzakelijke waardesysteem verloren. Een eerste oplossing voor verdeeldheid was volgens Stürmer een positiever beeld van de nationale geschiedenis, een nieuw gezond patriottisme.⁴⁹ Dit is ook logisch gezien de context: West-Duitsland was deel geworden van de westerse alliantie.⁵⁰ Stürmer was van mening dat een patriottistische drijfveer oudere nationalistische aspiraties moest bezweren. Gordon Craig citeert in het verlengde hiervan de volgende woorden van Stürmer: ‘[If German identity] can not exist without the nation [it] can no longer be based on the nation-state’.⁵¹ Brits Historicus Gordon Craig lijkt te beweren dat hier de crux van Stürmers volledige betoog in ligt verzonken. Er is een sterke natiestaat nodig voor Stürmer met een nationale identiteit.⁵² Geoff Eley verwoordde het patriottisme van Stürmer als volgt:

---

⁴⁷ Ibidem, 229.

⁴⁸ Jansen, ‘The Roots of Nationalism: Introduction’, 11-13.

⁴⁹ Eley, ‘Nazism’, 180.
Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts*, 275-276.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Eley, ‘Nazism’, 180,
Gordon A. Craig, ‘The War of the German Historians’, *New York Rev. Books* (New York 1987) 18.

⁵² Graig, ‘The War of the German Historians’, 18.

Stürmer's new nationalism observes the post-war moratorium on projects of German reunification: such could only proceed via some form of neutralism, and that would mean Germany's separation from the Atlantic community. This also involves a return to an older geopolitical view of German history, in which Germany's location at the centre of Europe becomes a determining factor for the German past, and Central European fragmentation functional for the balance of power.⁵³

Geoff Eley heeft deze tekst in 1988 uitgebracht, bijgevolg is het raadzaam te onthouden dat hij in zijn hoedanigheid als Brits historicus tevens een bijdrage leverde aan de *Historikerstreit*. Hij aanschouwde dus niet simpelweg het debat. Wat nu volgt is een vergelijking van dit citaat van Eley met de tekst van Stürmer. Eley noemt hier een loskoppeling van de Atlantische gemeenschap. Eerder in zijn betoog pleit Stürmer nog voor een stabiel Europees klimaat om Duitse eenheid te laten plaatsvinden: 'Ohne Atlantisches Bündnis und europäischen Integration wäre auch der Verfassung der Freiheit westlich der Elbe-Werra-Linie keine Zukunft beschieden'.⁵⁴ Dit lijkt in beginsel tegenover elkaar te staan. Toch lijkt Eley hier iets te snel het woord 'separation' te gebruiken. Immers stelt Stürmer op de laatste pagina van zijn werk: 'Was bleibt von alledem als richtschnur der Zukunft? Die Staatsräson der Bundesrepublik kommt nicht allein aus den Nationalen: Sie ist definiert durch Zugehörigkeit zum Atlantischen Seebund, durch einbindung Westeuropas's Kultur, Wissenschaft und Sicherheit(...)'.⁵⁵ Daar stelt hij duidelijk dat binding met het westen van belang is voor de vorming van de natie en diens identiteit. Het is zaak om verder te kijken naar zijn essay 'Mitten in Europa: Versuchung und Verdammnis der Deutschen'.⁵⁶ Hier komt Stürmer tot de conclusie of men van de geschiedenis kan leren. Een geschiedenis die hij overigens als een *schaffender Spiegel* ziet waarbij hij in lijn met de invloedrijke Friedrich Meinecke beweert dat geschiedenis antwoord geeft op wat we kunnen doen, niet op wat we moeten doen.⁵⁷ Zijn nieuwe nationalisme zou dus gelden voor Duitsland binnen een bevriende internationale gemeenschap. Hierbij stelt hij dus een sterk Duitsland in het midden van Europa voor. Die 'Mittellage', de geografische ligging van het land, weliswaar één van de redenen dat het nazi-regime zoveel gruwelijkheden heeft kunnen uitvoeren, zou ook in de toekomst van belang zijn.⁵⁸

Wanneer we het over de ligging van het land, de *Mittellage* hebben is de *Sonderwegthese* van belang. Hiermee wordt de these bedoeld waarin Duitsland een eigen en wezenlijk andere ontwikkeling naar democratie heeft gekend en dat de verworven economische macht van de burgerij in de negentiende eeuw niet tot gevolg had dat zij ook politieke macht verwierf, die bleef bij de adellijke families.⁵⁹ Er zijn historici die hier kritiek op hebben. Een dergelijke these lijkt een verplichte teleologische weg naar democratie te

---

⁵³ Eley, 'Nazism', 179-180.

⁵⁴ Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts*, 234, zie ook: 7.

⁵⁵ Ibidem, 329.

⁵⁶ Ibidem, 314-330

⁵⁷ Ibidem, 14.

⁵⁸ Ibidem 314-316.

⁵⁹ Hermann Glaser, *Bildungsbürgertum und Nationalismus. Politik und Kultur im Wilhelminischen Deutschland* (München, 1993), 29.

veronderstellen. Eley en Brits historicus David Blackbourn hebben betoogd dat er geen ‘normaal pad’ was van historische ontwikkeling.⁶⁰ Andere Europese landen waaronder Engeland hadden ook ‘separate paden’ begaan. De veronderstelde bijzonderheden zijn dus niet zo bijzonder als aanhangers van de these beweren, zo poneren Eley en Blackbourn.⁶¹ Dergelijke kritiek is door Stürmer overgenomen en aangepast.⁶² Keizerlijk Duitsland was volgens Stürmer niet zo ‘ondemocratisch’ of ‘*Bonapartist*’ zoals historici als Hans-Ulrich Wehler beweren.⁶³ Stürmer beweert dat het *Ruhelose Reich* ten val kwam dankzij een overschot en niet een gebrek aan democratie.⁶⁴ De Duitse historicus Jürgen Kocka presenteert kritieken op de *Sonderweg* alsmede een alternatieve versie ervan.⁶⁵ Die alternatieve versie van de *Sonderweg* wordt volgens hem dan ook aangehangen door Stürmer. Hij weet dit stellig te beweren. Deze ‘geopolitieke variant’ van de *Sonderweg* draait de redenering om: ‘Germany was not sufficiently conservative, the traditional elites were not strong enough, populist nationalism from below, democratization and the imperialism of the liberals were responsible for a kind of dynamism which - in European terms - was not exceptional but too much for Germany's always endangered position in the middle of Europe.’⁶⁶ Hiermee lijkt hij te menen dat de positie in het midden ook voortdurend uitgedaagd werd. Het is in deze lijn dat Stürmer in hoofdstuk 20 dan ook een sterk Duitsland in het midden van Europa voorstelt.⁶⁷ Al is een dergelijk idee logischerwijs gevoelig voor kritiek omdat een nobele intentie van Stürmer moet worden aangenomen. Dit is uiteraard politiek geëngageerd en gaat in tegen het liberale beeld van een *Sonderweg* dat antiliberaal, ondemocratische aspecten probeert aan te wijzen. Ook in een later werk blijft Stürmer vasthouden aan de notie dat de ligging en geschiedenis van Duitsland altijd bepalend zal zijn voor andere staten in Europa.⁶⁸

---

⁶⁰ David Blackbourn en Geoff Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*, (Oxford 1984).

⁶¹ David Blackbourn en Geoff Eley, *The Peculiarities of German History*, 198.

⁶² Michael Burley en Wolfgang Whipperman, *The Racial State, Germany 1933-1945* (Cambridge 1991), 19-20.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Burley, Whipperman, *The Racial State*, 19-20, Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts*, 259-264.

⁶⁵ Jürgen Kocka, ‘German History before Hitler: The Debate about the German *Sonderweg*’, *Journal of Contemporary History* 23 (1988) 1, 8-12.

⁶⁶ Jürgen Kocka, ‘German History before Hitler: The Debate about the German *Sonderweg*’, 1, 8-12.

⁶⁷ Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts*, 259-264.

⁶⁸ Michael Stürmer, *The German empire: a short history* (New York 2002), xi.

Het nazi-verleden

Stürmer meende dat het blijven stilstaan bij nazisme vermeden diende te worden. Anders zou de Duitse schuldobsessie altijd een genuanceerde kijk op het nationaal verleden blijven blokkeren. Deze uiting is controversieel te noemen omdat hierbij de morele suggestie gewekt kan worden dat het aan respect ontbreekt. Duitsland moest volgens Stürmer worden bevrijd van de morele last.⁶⁹ Verbeeck beweert in zijn eerder besproken artikel dat begrippen als ‘historisering’ en ‘normalisering’ veelal negatief klinken maar ook geïnterpreteerd kunnen worden als pleidooien om morele en pedagogische overwegingen juist niet te laten doorwegen in het beoordelen van episodes uit de geschiedenis. Hierbij wijst hij op het toppunt van absolute gruwel: de holocaust. ‘Historisering’ kan juist leiden tot beter begrip van de gewelddadige ontsporing.⁷⁰ Hierbij hoeven we historiseren per definitie niet gelijk te stellen aan relativiseren. Echter is er bij Stürmer wel iets anders aan de hand. Het is zijn intentie niet om enkel ‘kille’ geschiedschrijving neer te zetten, al suggereert hij dat natuurlijk wel met de zonet genoemde bewoordingen. Hij heeft een doel voor ogen: het doen van een voorstel hoe de Duitse identiteit gevormd dient te worden en waarbij het belangrijk is die schuldobsessie te laten rusten. Het bieden van positieve beelden van het Duitse verleden door Stürmer was volgens Estlandse historica Shiobhan Kattago in een bepaalde context van groot belang.⁷¹ Als adviseur van Kohl was Stürmer invloedrijk in de politieke discussies omtrent voorgestelde historische musea in West-Berlijn en Bonn. Stürmer meende dat ‘the decline of religion and disenchantment of the world point toward the nation and patriotism as the repository of meaning for the individual within the collective’.⁷² Het gebrek aan oriëntatie en die zoektocht naar identiteit zijn immers nauw verbonden. Hij lijkt identiteit dan ook te reduceren tot een ‘affirmative interpretation of history’ zo concludeert Kattago.⁷³ Hierbij kan men zich afvragen of een identiteit aan de hand van enkel positieve geschiedenis wel een volwaardige identiteit is.

Stürmer wordt vaak als onderdeel gezien van een groep die zich met de continuïteitstheorie van het Nazisme identificeerde maar zo zwart-wit is het dus niet,⁷⁴ immers ziet hij een identiteit los van de periode van het nationaalsocialisme voor zich. Het is echter wel problematisch. Het weglaten van zo’n zwaar onderdeel dient voor Stürmer weliswaar een moreel doel, namelijk identiteitsvorming- maar brengt desalniettemin gevaren met zich mee. Het weglaten of althans niet bespreken kan -los van het geschiedvervalsing-argument nog iets impliceren. Te denken valt aan Jonker en zijn bespreking van de historicus als geneesheer. Om tot genezing te komen moet een herinnering getransformeerd worden. In het geval van Stürmer moet deze zelfs vergeten worden. Door dit draaglijk maken van de herinnering wordt de authenticiteit ervan aangepast. Volgens de Nederlandse Historicus Eelco Runia, die meent dat de historiserende en therapeutische impuls elkaar slecht verdragen, zijn individueel en maatschappelijk

---

⁶⁹ Ibidem, 276.

⁷⁰ Verbeeck, ‘In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel, 28.

⁷¹ Siobhan Kattago, *Ambiguous Memory, The Nazi Past and German National Identity* (Westport 2001).

⁷² Siobhan Kattago, *Ambiguous Memory*, 64.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Volker Berghahn, ‘Geschichtswissenschaft und Grosse Politik’, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 87 (1987) 25-37.

welbevinden dus deels gebouwd op ‘onttraumatiserende leugens’.⁷⁵ Naar aanleiding van dit alles rest nog een vraag: wanneer is de Duitse geschiedenis dan weer normaal? Er was nog steeds sprake van een deling als gevolg van de Tweede Wereldoorlog. Duitsland was nog geen eenheid ten tijde van het debat en juist die deling of ‘tweeheid’ was inzet voor het betoog van Stürmer. Het antwoord lijkt te luiden: ‘tijdens de *Historikerstreit* nog niet’. Norbert Frei poneert de reeds genoemde enge definitie van *Vergangenheitspolitik* als proces van een half decennium na de eenwording. Hierbij werd normatieve afgrenzing van nationaalsocialisme werd bewerkstelligd.⁷⁶ Misschien van groter belang dan waar zijn definitie op wijst is waar deze niet op wijst. De periode van de *Historikerstreit* wordt door Frei in zijn definitie niet meegenomen. De Amerikaanse socioloog Jeffrey Olick heeft eveneens onderzoek gedaan naar de omgang met verleden. In zijn artikel ‘What does it mean to Normalize the past?’ betoogt Olick dat er twee vormen van *Vergangenheitsbewältigung* zijn geweest in Duitsland.⁷⁷ Een daarvan heeft gaandeweg de ander vervangen na de val van de muur in 1989.⁷⁸ Het leven leek na de eenwording doorgedaan: confrontatie met het nazi-verleden was verre geschiedenis en omgang daarmee was geen onderdeel meer van het contemporaine leven. Er werd later enkel gekeken naar de omgang met de SS.⁷⁹ ‘*Vergangenheitsbewältigung* als proces’ zoals Frei betoogt valt dan ook onder de *tweede Vergangenheitsbewältigung* van Olick. Terugblikkend kan Stürmer als een voorloper op die tweede *Vergangenheitsbewältigung* gezien worden. Dit is verklarend voor het provocerend karakter van zijn begrip.

Hoewel Stürmer de termen nieuw-nationalisme of -patriottisme weinig expliciet noemde, zien we het in zijn boek en voornamelijk in de slothoofdstukken doorsijpelen. Hoe gebruikt hij de begrippen ‘nieuw nationalisme’ en de daarmee gemoeide ‘identiteit’ dan? Enerzijds valt het unieke karakter van het begrip op. Figuren als Nolte -in beginsel de tegenstanders van Habermas- gebruikten dit soort termen niet en het woord lijkt hierdoor een tegenbegrip te worden. Anderzijds lijkt hij er bewust voor te kiezen het begrip ‘nieuw nationalisme’ weinig te gebruiken. Wellicht omdat hij toch ziet dat dit als extreem geduid kan worden door tegenstanders. Verbeeck betoogt dat geen enkele deelnemer aan de *Historikerstreit* het gewelddadige karakter van het Derde Rijk betwistte.⁸⁰ Stürmer verwees wel duidelijk naar het begrip en in de gekozen bewoordingen geldt het als overkoepelend thema. Hier is hij zich dus bewust van de implicaties, al stelt hij *Neu-Nationalismus* wel voor. De Duitsers moeten zichzelf vinden: allereerst door een acceptatie van de verdeeldheid als gevolg van de deling. Daarna door op te houden met de schuldobsessie. Een Duits nationaal tehuis is vervolgens mogelijk.⁸¹ De positie van het land en haar geschiedenis van eenwording -die verder

---

⁷⁵ Jonker, *Historie*, 78.

Eelco Runia, Waterloo Verdun Auschwitz. De liquidatie van het verleden (Amsterdam 1999), 190-191.

⁷⁶ Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit* (München 1996), 13-14, 397.

⁷⁷ Jeffrey Olick, ‘What does it mean to Normalize the Past?’, in: Adams, Julia e.a., *States of Memory: Continuities, Conflicts and Transformations in National Retrospection* (Duke 2003), 259-288.

⁷⁸ Olick, ‘What does it mean to Normalize the Past?’, 259-260.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Georgi Verbeeck, ‘De tegenwoordigheid van het verleden, Duitse Zeitgeschichte in de jaren ’90’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 4 (1998) 283-303.

⁸¹ Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts*, 276.

reikt- in het midden van Europa, is van belang voor de Duitsers om zichzelf te vinden. De nationale identiteit is dus nauw verbonden met zijn nieuwe vorm van nationalisme. Stürmer stelt dan ook:

‘Wenn es uns nicht gelingt, die geistigen Tauschplätze wieder zu definieren, uns auf einen elementaren Lehrplan der Kultur zu einigen, damit Kontinuität und Konsens im Lande vorzuarbeiten und Mass und Mitte des Patriotismus wiederzufinden, dan könnte es sein dass sein dass die Bundesrepublik Deutschland den besten teil Ihrer geschichte hinter sich hat.’⁸²

Het laatste wil hij dus pertinent niet zien gebeuren en een gezond nationalisme is de oplossing om een rijke vredelievende toekomst te bewerkstelligen met een Duitse identiteit die op zijn beurt weer een geschiedenis wordt. Stürmer stelt dat er voldoende letterlijke afstand is met het onderzoeksobject bij het bespreken van de opstand van 1953. Echter is die er nog niet met betrekking tot de gruwelijkheden van de holocaust in deze *Historikerstreit*. Immers moeten de Duitsers die ‘vergeten’ om tot nationale identiteit te komen met een gezond nationalisme. Helder is dus dat het verleden nog niet tot rust kon komen. Tevens kon er nog niet op afstand naar dit thema gekeken worden door Duitse historici. Het is dan ook een heikel punt gebleken. Zeker bij zijn voorstel van een nieuw nationalisme, met vermoedelijk goede intenties om het land weer vorm te geven, kon Stürmer dit in zijn werk ook moeilijk uitvoerig bespreken. Dat zou zijn betoog schaden. Duitsland ziet hij in een latere tijd weer als eenheid en daarbij is eensgezindheid in identiteit nodig: een identiteit die zich uitstrekt tot ver terug met wortels in een sterke Duitse natie. Hierbij hanteert hij een kijk op Duitsland wezenlijk anders dan de originele *Sonderweg*. Hij ziet meer een soort *Eigenweg* van de Duitse natie. Het voorgestelde nieuwe nationalisme heeft een politiek provocatief karakter en intellectueel leider van links, Jürgen Habermas nam die handschoen op. Een bespreking van zijn positie volgt.

---

⁸² Ibidem.

Hoofdstuk 3: ‘Verfassungspatriotismus’

Jürgen Habermas’ alternatief voor ‘Geopolitischen Tamtam’

‘Eine Art Schadenabwicklung’ is de titel die bovenaan het stuk van Habermas staat dat op 11 juli 1986 in *Die Zeit* verscheen. Hierin liet hij zijn ongenoegen blijken met historicus Ernst Nolte. Intellectuelen zoals Nolte zouden het nazi-verleden geprobeerd hebben te relativëren met hun zogenoemde ‘apologetic tendencies’.⁸³ Habermas zag in de pogingen van relativëren het gevaar dat de enige betrouwbare basis van de nieuwe Duitse *Bildung* met het westen verstoort zou worden.⁸⁴ Hij ging in tegen elke vorm van relativering van het gruwelijke verleden. Om als land verder te gaan poneerde hij het begrip *Verfassungspatriotismus*. Dit begrip werd in 1946 al opvallend dicht op de Tweede Wereldoorlog gemunt door Karl Jaspers.⁸⁵ Desalniettemin wordt het sterk met Habermas in verband gebracht en heeft het als concept dankzij hem ook veel bekendheid genoten. Wat nu zal volgen is een bespreking van Jürgen Habermas’ academisch verleden, zijn standpunt in de *Historikerstreit* aan de hand van een analyse van zijn artikel uit 1986 en een onderzoek in zijn latere positie op het gebied van *Verfassungspatriotismus* waarbij naar zijn artikel ‘DM-Nationalismus’ van 30 maart 1990 in *Die Zeit* gekeken zal worden.⁸⁶ Hoe ziet hij dat *Verfassungspatriotismus* voor zich en hoe gebruikt hij dat begrip?

Habermas en zijn positie

Het is opvallend dat één van de bekendste deelnemers aan het debat een filosoof is. Jürgen Habermas is naast filosoof ook socioloog. Officieel is hij geen geschiedkundige. Hij is een van de meest invloedrijke filosofen en vertegenwoordiger van de zogenoemde *Frankfurter Schule*, bekend van de Kritische theorie. De Kritische Theorie in zijn algemeenheid speelde een sleutelrol in de wording en zelfbegrip van het Nieuwe Links.⁸⁷ Deze Kritische Theorie wordt losjes aangeduid als de ‘school van westers Marxisme’.⁸⁸ Habermas’ positie op links wordt hierdoor duidelijk. Habermas, geboren in 1929 en dus opgegroeid ten tijde van Nazi-Duitsland, vond in het Duitsland van de jaren ’50 met zijn werk zijn weerklank. De Britse historicus David Held zet Habermas’ verleden bij de *Frankfurter Schule* uiteen: onder invloed van onder anderen Adorno (van wie Habermas ook nog assistent zou worden) ontdekte hij hoe het Marxisme en ook Freudiaanse denkwijzen systematisch gebruikt konden worden. Habermas in Heidelberg aan de universiteit van Frankfurt sociologie

---

⁸³ Jürgen Habermas, ‘Eine Art Schadenabwicklung: Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung’, *die Zeit*, 11 juli 1986, Eley, ‘Nazism’, 179.

⁸⁴ Habermas, ‘Eine Art Schadensabwicklung’.

⁸⁵ Karl Jaspers, *The Question of German Guilt* (vert.) (New York 2000)

⁸⁶ Jürgen Habermas, ‘DM-Nationalismus’, *die Zeit*, 30 maart 1990.

⁸⁷ David Held, *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas* (Los Angeles 1980), 13-14.

⁸⁸ Held, *Introduction to Critical Theory*, 13-14.

en filosofie onderwezen. In 1971 is hij naar het Max Planck instituut vertrokken waar hij in de jaren '80 werkzaam is geweest.⁸⁹

Held meent dat we het volgende moeten onthouden als we over het oeuvre van Habermas spreken: 'Although his oeuvre should not simply be regarded as the outcome of a path of progressive development that begins with the earliest writings of Horkheimer and Adorno, his efforts have been directed, from the late 1950's and onward to the remoulding of critical theory.'⁹⁰ Held concludeert dit nadat hij het werk van Habermas tot 1980 heeft bekeken. Immers is het boek van Held in 1980 uitgebracht. Dit betekent dat de *Historikerstreit* in het verlengde ligt van het toen besproken oeuvre. Hoewel Habermas deel uitmaakt van de Frankfurter Schule verschilde hij op filosofisch vlak van positie. Daar Adorno meende dat er geen ultieme grondslagen zijn voor waarden en kennis, stond Habermas hier lijnrecht tegenover.⁹¹ De verhouding van Habermas tot de stroming van de Kritische Theorie was volgens de Duitse historicus Jan-Werner Müller gespannen: zo trachtte Habermas de radicale Marxistische traditie achter zich te laten maar werd hij tegelijkertijd door Horkheimer nog wel eens als te links betiteld.⁹²

'Eine Art Schadenabwicklung'

Nu we de bijzondere positie en grondslag in de sociologie en filosofie alsmede de politieke plaats van Habermas hebben bekeken is het zaak zijn positie op het gebied van de identiteit van Duitsland te bespreken. In zijn artikel in *Die Zeit* maakt hij duidelijk niks te zien in wat hij de 'geopolitischen Tamtam' van onder meer Stürmer noemt: 'Jene Öffnung ist ja vollzogen worden durch Überwindung genau der Ideologie der Mitte, die unsere Revisionisten mit ihrem geopolitischen Tamtam von „der alten europäischen Mittellage der Deutschen“ (Stürmer) (...) wieder aufwärmen.'⁹³ Hierbij stelt hij in 'Eine Art der Schadenabwicklung' een alternatief voor in reactie op Stürmer. De enige vorm van patriotisme dat Duitsland niet van het westen zou vervreemden is volgens hem een vorm van *Verfassungspatriottismus*.⁹⁴ Habermas meent dat het omhelzen van universele constitutionele principes gebaseerd op overtuiging in de Duitse nationale cultuur helaas pas mogelijk is na, alsook dankzij het Auschwitz-verleden.⁹⁵ Habermas meent dat 'postconventional historical consciousness based on universal principles of the democratic constitutional state [and] (...) propagates adherence to a group and does not allow for reflection based on universal principles'. Post-national identity, on the other hand, invokes a constitutional patriotism'.⁹⁶ Op deze manier verwoordt Kattago wat Habermas

---

⁸⁹ Ibidem, 249-250.

⁹⁰ Held, *Introduction to Critical Theory*, 249

⁹¹ Ibidem, 253.

⁹² Jan-Werner Müller, *Another Country: German Intellectuals, Unification, and National Identity*. (Yale 2000).

⁹³ Habermas, 'Eine Art Schadensabwicklung'.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Kattago, *Ambiguous Memory*, 65-66.

probeerde te zeggen in *Eine Art Schadenabwicklung*.⁹⁷ Hoewel de Duitsers dus hun land, taal en bepaalde gewoonten delen (hetgeen hij uiteraard helemaal niet afkeurt) moeten universele principes de leidraad zijn zodat niet op de gewelddadige principes van het Derde Rijk kan worden teruggevallen.

Hierachter zit wederom de *Sonderwegthese*. Eley bespreekt de motieven van Habermas voor deze claim. Als Duitsland inderdaad zou hebben afgeweken van westerse liberale normen in de negentiende eeuw en zodoende terecht gekomen zou zijn in een ‘pathology of misdevelopment’ zoals Eley het verwoordt, dan zou 1945 door figuren als Habermas gezien worden als een soort geforceerde genezing.⁹⁸ De hoofdzakelijke bron voor een positieve identiteit van het nieuwe Duitsland was minder de vroegere continuïteit in de Duitse geschiedenis en eerder een heroriëntatie in contemporaine liberale waarden van het westen. Immers leken die sterke eerdere continuïteiten allemaal naar het nationaal-socialisme te hebben geleid.⁹⁹ Eley stelt dat het dan ook niet vreemd is dat Habermas de opening van West Duitsland naar het westen ziet als een grote intellectuele verdienste van het naoorlogse tijdperk.¹⁰⁰ Het is voor Habermas van groot belang dat die connectie met het westen behouden blijft. Habermas beweerde dat die opening kon ontstaan doordat oude nationalistische argumenten werden weerlegd.¹⁰¹

De Duitse historicus Stefan Berger bespreekt de politieke dimensie van de term *Verfassungspatriotismus*. Net als met *Westbindung* meent Berger dat het *Verfassungspatriotismus* nooit een concept van de linkse politiek was geweest.¹⁰² Zo betoogt hij: ‘they [*Verfassungspatriotismus* en *Westbindung*] had been taken over by parts of the left in a hapless attempt to stem the tide of political neo-conservatism after the so-called *Wende* in 1982 to which context the revival of the national idea firmly belonged’.¹⁰³ Met *Tendenzwende* wordt de in het eerste hoofdstuk besproken wisseling van politieke koers van West-Duitsland aangeduid. Dit keerpunt betekende dus dat sociaaldemocraten in het verweer moesten gaan. Berger doelt hier ongetwijfeld op het feit dat de nieuwe politieke koers reeds was ingeslagen en dat die pogingen van links -waaronder Habermas- derhalve onfortuinlijk of ongelukkig waren. Dit neemt niet weg dat het een oordeel vanaf nu bezien is en ook bij Berger zelf politieke betrokkenheid lijkt door te sijpelen. Hij doelt er in elk geval op dat er verwezen werd naar een aangenomen consensus en principes die al voor de neo-conservatieve herleving zouden hebben gegolden. Dat zien we Habermas wel doen in *Eine Art Schadenabwicklung* waarin hij wijst op universele constitutionele principes.

Echter was Habermas natuurlijk fel tegen het herleiden van de Duitsers naar een conventionele vorm van nationale identiteit zoals Stürmer voorstelde.¹⁰⁴ Dat zou de enige betrouwbare basis met het westen

---

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Eley, ‘Nazism’, 182-183.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Habermas, ‘Eine Art Schadensabwicklung’.

¹⁰² Stefan Berger, *The Search for Normality: National Identity and Historical Consciousness in Germany Since 1800*. (Oxford 1997), 92.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Habermas, ‘Eine Art Schadensabwicklung’. Vgl. Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts*, 229. Zie ook: Eley, ‘Nazism’, 180.

schaden. Habermas zag de Duitse deling in beginsel niet zoals Stürmer. Zo was de deling voor hem juist van groot belang en tevens een zegen. De misdadigheid van het Derde Rijk mocht niet vergeten worden en men diende dit juist te erkennen. Op die manier kan de natie zijn plaats in Europa vinden.¹⁰⁵ Dit alles meende hij natuurlijk voor het revolutiejaar van 1989 en de val van de Berlijnse muur waardoor Duitsland weer een eenheid werd.

Eenzijds wordt *Verfassungspatriotismus* volgens de Duitse historicus Jan Werner-Müller wel eens gezien als een abstract idee van een post-nationaal universalisme en tegelijkertijd een democratisch politiek bondgenootschap. Hierbij wordt het geduid als een soort ‘ambitieuze oxymoron’ waarin het universalistische gedeelte (*Verfassung*) altijd het idee van loyaliteit (*Patriotismus*) verdrijft.¹⁰⁶ Hiertegenover staat het idee dat hoewel het op het eerste gezicht universalistisch lijkt, *Verfassungspatriotismus* toch door en door specifiek is. Dit betoogt Werner-Müller door de specifieke context van West-Duitsland aan te voeren: een ‘halve natie’. Andere landen zouden niet op die manier bezwaard zijn en daarvoor zou ‘conventioneel liberaal nationalisme’ niet voldoende zijn.¹⁰⁷ Dit lijkt te maken te hebben met de *Sonderwegthese* maar dienen we los te zien. Hierbij beweert Werner-Müller dat de tweede positie in dit debat wel degelijk stand kan houden: andere landen zien een constitutie simpelweg niet als belangrijkste onderdeel van democratische loyaliteit. Werner-Müller betoogt hier steekhoudend dat voor het tweede argument veel te zeggen valt. Hij meent wel dat het niet simpelweg terug te voeren is op het ontstaan van een specifiek land met specifiek verleden.¹⁰⁸ Het begrip wordt hoe dan ook enigszins genuanceerd: ‘Constitutional patriotism, in short, is a sort of particularism in universalist disguise’.¹⁰⁹

‘DM-Nationalismus’

Habermas heeft enkele werken uitgebracht na de eenwording van Duitsland. De val van de muur betekende dat zijn positie in het geding kwam omdat hij altijd tegenstander was geweest van eenwording en dit nu toch echt gebeurde. Hij uitte zich in 1990 met wederom een artikel in *Die Zeit*. In dit artikel ‘DM-Nationalismus’ geheten, noemde hij het een nationalistisch product wat hij dan ook verafschuwde. Hij sluit dat artikel als volgt af: ‘Die “Ästhetik des Staates“, die es ohnehin seit Louis Philippe aus guten Gründen nicht mehr gibt, wird keinen Aufschwung nehmen, durch die Aussicht, daß neben Kohl und Waigel demnächst Thüringen und Sachsen auf den Ruinen des Reichstages die Flagge eines neuen Wirtschaftsnationalismus hissen werden.’¹¹⁰ Zijn *Verfassungspatriotismus* is ook in de jaren '90 bij zijn deelname aan het debat over de eenwording duidelijk zichtbaar. Habermas meent dat met het oog op de eenwording een zo breed mogelijk debat nodig is omtrent de voorwaarden van democratisch leven: ‘it is time to go back to the democratic roots of West

---

¹⁰⁵ Habermas, ‘Eine Art Schadensabwicklung’.

¹⁰⁶ Jan Werner-Müller, ‘On the Origins of Constitutional Patriotism.’, *Contemporary Political Theory* 5 (2006) 3, 278-296, 278.

¹⁰⁷ Werner-Müller, ‘On the Origins of Constitutional Patriotism.’

¹⁰⁸ Ibidem, 295.

¹⁰⁹ Ibidem

¹¹⁰ Habermas, ‘DM-Nationalismus’.

German collective life and reexamine Basic Law'.¹¹¹ Hierbij grijpt hij nog duidelijk terug op West-Duitsland en niet op een eerder Duitsland.

Dat open debat is wat Habermas betreft van zeer groot belang. Dat kan alleen nageleefd worden als artikel 146 wordt gehanteerd en niet artikel 23 zoals anderen betogen, aangezien de discussie dan gesmoord zou worden. Immers benadrukt het *Verfassungspatriottismus* de idealen van democratie, mensenrechten, open discussie en tolerantie en dus niet etnische toebehoren of historische cultuur. Daar artikel 23 op dat laatste gebaseerd was.¹¹² Habermas was eveneens van mening dat de juiste identiteit waar het *Verfassungspatriottismus* voor stond al wijdverbreid was over delen van de bevolking.¹¹³ Dat werd nu bedreigd door een eventuele toevlucht naar meer conventionele, minder democratische 'patriotismen', zo meende hij. Bij die verkeerde 'patriotismen' was de enige overeenkomende factor de D-Mark, vandaar dat hij de term DM-Nationalismus gebruikt en meent dat de artikel 23-procedure dat behelst. Habermas zag volgens de Duits-Amerikaanse historicus Stephen Brockman post-conventionele identiteit in gevaar komen door een terugkeer naar het conventionele, waar hij fel op tegen was.¹¹⁴ Waar figuren als Bohrer menen dat er in Duitsland 'spiritueel provincialisme' heerst ziet Habermas dus juist een kosmopolitisch karakter gevormd door het idee van *Verfassungspatriottismus*. Zoals Brockman het mooi verwoordde: 'Bohrer hopes that reunification will lead to the spiritual end of the Federal Republic and the rebirth of Germany; Habermas fears the same thing'.¹¹⁵

Habermas ziet zijn vorm van patriotisme gebaseerd op bepaalde universele principes en stelt dan ook een post-nationale identiteit voor. Hij gebruikt de term om in verweer te gaan tegen nationalistische ideeën die hij als gevaarlijk ziet voor de connectie van in beginsel West-Duitsland. Het idee van een sterke Duitse natie in het midden van Europa die altijd het verloop van Europa zou dicteren wijst hij af als 'geopolitischen Tamtam'. Het omarmen van universele constitutionele principes in de Duitse nationale cultuur is helaas pas mogelijk na alsook dankzij het Auschwitz-verleden. Door dit te vergeten en de Duitsers naar een conventionele vorm van nationalisme leiden zal de verbinding met het Westen ernstig geschaad worden. Habermas was politiek betrokken: na de *Wende* kwamen dit soort begrippen bij links op, vermoedelijk als snelle tegenreactie richting de politieke koers van de regering Kohl. Habermas wilde dus een heroriëntatie in westerse contemporaine liberale waarden. Werner-Müller heeft overtuigend aangetoond dat het begrip *Verfassungspatriottismus* niet simpelweg een paradoxale term is, maar eigenlijk vrij is concreet is en zodoende particularistisch. Dat wordt immers verhuld door een 'universalistische vermomming'.

Voor de Habermas, die nauw betrokken was bij de Kritische Theorie was de Duitse deling tezamen met de *Westbindung* een intellectuele verdienste geweest waarbij West-Duitsland een identiteit kon vormen aan de hand van het westen en tevens als onderdeel daarvan. De eenwording zag hij in eerste instantie dan

---

¹¹¹ Stephen Brockmann, 'Introduction: The Reunification Debate', *New German Critique* 52 (1991), 3-30. 16-17.

¹¹² Brockmann, 'Introduction: The Reunification Debate', 16-17, Habermas, 'DM-Nationalismus'.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Ibidem.

ook als een nationalistische tendens. Echter bleef hij ook bij dat debat over de juridische vormgeving daarvan het *Verfassungspatriotismus* vertegenwoordigen en als begrip hanteren. Hij pleitte voor een benadering waarbij kernwaarden van zijn patriotisme constitutioneel zouden worden gehanteerd: mensenrechten, democratie, tolerantie en open discussie. Bij die eenwording was problematisch dat de prille post-nationale cultuur in gevaar kwam van het conventionele minder democratische patriotisme.

Conclusie

Neu-Nationalismus en *Verfassungspatriotismus* zijn in eerste instantie tegenpolen maar tonen op het gebied van intentie opvallende overeenkomsten. In dit onderzoek is in het eerste hoofdstuk gekeken naar de politieke context waarin de *Historikerstreit* kon plaatsvinden. Een context die de posities van Michael Stürmer en Jürgen Habermas helpt verklaren. In het Tweede hoofdstuk is Stürmer en zijn methode en gebruik van zijn begrip *Neu-Nationalismus* onderzocht. Hierbij dienen we ons te realiseren dat hij politiek adviseur was van Helmut Kohl. In het derde hoofdstuk is de tekst van Habermas die hij in *Die Zeit* liet publiceren geanalyseerd. Zijn deelname is meer liberaal filosofisch te noemen. Duitsland werd gedurende de jaren na de Tweede Wereldoorlog veelvuldig geplaagd door controversen. Dit bracht het probleem van de omgang met het nazi-verleden aan het licht. Een probleem dat zich zelfs met het bezoek van de Amerikaanse president Reagan aan Duitsland in 1985 aftekende. De afstand in jaren was simpelweg te kort. Duitsland was verdeeld en de verkiezing van een centrum-rechts kabinet betekende desondanks een oproep tot een positiever beeld van de geschiedenis. Hierdoor ontstond ruim baan voor vurig debat. Er zal nu een antwoord volgen op de vraag hoe de begrippen *Neu-Nationalismus* en *Verfassungspatriotismus* zich met elkaar verhouden.

Stürmer gebruikt het begrip *Neu-Nationalismus* niet in overvloed en op de momenten dat hij dat wel doet, dient het als tegenbegrip. In zijn werk verwees hij er wel degelijk naar zonder het expliciet te noemen. De implicaties van het begrip zijn hem duidelijk maar het vinden van de Duitse identiteit had voor hem prioriteit. Stürmer was van mening dat er voldoende afstand in jaren is ontstaan om op deze manier te spreken over de geschiedenis van het land waardoor hij voorloper van een latere golf van *Vergangenheitspolitik* lijkt te worden. Maar het feit dat hij voorstelde dat de holocaust ‘vergeten’ dient te worden suggereert dat die afstand er niet is. Door acceptatie van verdeeldheid moesten de Duitsers zichzelf vinden. Dat kon in een sterk land in het midden van Europa middels een identiteit aan de hand van een rijke geschiedenis. Zijn nieuwe nationalisme is overigens hoe dan ook een vorm van nationalisme. Hij ging de *Vergangenheitsbewältigung* te lijf op een begrip-theoretische manier. Hij wilde duidelijk dat *Verfassungspatriotismus* vervangen. Hiermee heeft de retoriek van Stürmer een provocerend karakter en door het juist minimale gebruik van het woord in zijn werk wordt dat duidelijk. Habermas ziet meer in een patriotisme gebaseerd op universele principes. De term hanteerde hij duidelijk als alternatief voor conventioneel nationalisme, dat hij gevaarlijk vond. Habermas zag het nationalisme van Stürmer als conventioneel terwijl Stürmer het als iets nieuws zag. De inbedding van het begrip in een alternatieve vorm van de Sonderweg -hetgeen door Kocka sterk betoogt- speelt een belangrijke rol bij het nieuwe karakter van zijn nationalisme. Het nieuwe karakter is bovenal voor Stürmer logisch omdat hij moet breken met de negatieve connotaties van de term nationalisme.

Voor Habermas dienen de Duitsers universele en constitutionele principes te omarmen. Dat kan alleen na, maar ook dankzij het Auschwitz-verleden. Habermas ziet zijn beoogde binding met het westen als verdienste en acht die in gevaar. Noemenswaardig hier is de positie van beiden. Die blijkt niet zo binair als gedacht. Habermas verweet Stürmer direct dat hij dit in gevaar bracht terwijl Stürmer veel zag in een westerse alliantie. Hier komt duidelijk een onderling dialoog naar voren waarin zij elkaar als ultieme tegenpolen zien. Stürmer ziet de positie van Duitsland in Europa Duitsland als bepalend en ook in een later werk blijft hij daarbij. Habermas wees dat gepraat over een *Mittellage* af. Habermas verwees een aantal keren expliciet naar Stürmer. Andersom gebeurde dit minder maar wel impliciet. Habermas zag in het conventionele patriottisme een ondemocratisch element. Na de eenwording, die hij in eerste instantie als nationalistisch project zag, bleef hij vasthouden aan kernwaarden van zijn patriottisme: democratie, tolerantie, openheid en mensenrechten. Hoewel Stürmer het *Verfassungspatriotismus* als een universalistische nachtmerrie zou zien waarbij Duitse identiteit verloren zou gaan, kan er nuance worden gelegd. Werner-Müller heeft een belangrijke bijdrage geleverd met zijn these dat het *Verfassungspatriotismus* in eerste instantie universeel lijkt maar desalniettemin toch een element van particularisme bevat. Hierdoor komen de twee begrippen enigszins dichter bij elkaar te staan en zijn ze minder binair te noemen. Zowel Stürmer als Habermas probeerden op hun eigen manier iets nieuws aan te dragen. De discussie werd gepolitiseerd waarbij Habermas als het ware oppositie vormde tegen het beleid van Kohl. Kohl werd immers geïnspireerd door Stürmer. Stürmer had een aanpak die in de context te vroeg kwam en Habermas' idee komt opvallend dichtbij voorstellingen die nu ook de ronde doen omtrent de Europese Unie.

Dit dialoog betekende in het geval van Stürmer het opwerpen van een tegenbegrip en impliciet provoceren met de term *Neu-Nationalismus*. Habermas bleef expliciet volhouden dat elke vorm van nationalisme en patriottisme een gevaar was voor de post-nationale cultuur. Hierbij noemde hij vervolgens wel een eigen vorm van patriottisme: zijn *Verfassungspatriotismus*. Die vorm had eveneens een provocerend karakter. Ten eerste leek hij radicaal nationale identiteit af te zweren. Ten tweede was het gebruik van 'patriottisme' in zijn term richting de gevestigde politiek uitdagend. In feite droeg hij ook een nieuwe vorm aan. Dit alles deed hij terwijl een nationale identiteit aan de hand van een groter Europees geheel zijn ideaal was. Stürmer en Habermas zagen allebei een andere weg naar een nationale identiteit voor zich. In dit opzicht valt te concluderen dat deze termen spiegelbegrippen zijn. In dit onderzoek heb ik geprobeerd het problematische en politieke karakter van nationale identiteitsvorming aan te tonen aan de hand van deze twee prominente figuren. Bij het onderzoek naar later werk van beiden omtrent hun initiële standpunt is daardoor een kleine selectie gemaakt die in verhouding iets meer richting Habermas leunt. Wellicht biedt dit mogelijkheden tot meer onderzoek waarin gekeken kan worden naar de intellectuele positie van Stürmer in latere tijden en of er daarmee relevantie toegedicht kan worden in meer hedendaagse politieke thema's in Duitsland. Punt blijft dat tijdens het onderzoek van Stürmer en Habermas Duitsland nog niet eens een eenheid was, hetgeen ook onderdeel was van hun betogen. Die extreme verdeeldheid, gepaard met emoties laat zien dat het verleden in de jaren '80 alles behalve tot rust was gekomen, hoewel Stürmer anders zou betogen.

Epiloog: De normalisatie van het Duitse verleden, heden

Alternative für Deutschland, *Front National* en *Partij Voor De Vrijheid* zijn allemaal partijen die in Europa de afgelopen jaren aan terrein hebben gewonnen. Deze vallen onder wat we populistische politiek kunnen noemen. De opkomst hiervan illustreert dat de idealen en de positie van de Europese Unie onder druk zijn komen te staan. Wat deze partijen gemeen hebben is een sterk element van nationalisme. Bij het voorstel van een nieuwe vorm van nationalisme van Michael Stürmer eind jaren '80 ontstond grote onrust. Het verleden was toen nog niet tot rust gekomen. In hoofdstuk 1: '1986' van dit onderzoek word een studie van Georgi Verbeeck naar de *Historikerstreit* aangehaald.¹¹⁶ Daar wordt besproken dat de *Historikerstreit* spanningen aan het licht bracht die al langer sluimerend aanwezig waren.¹¹⁷ Hier voegt hij nog een contemporain element aan toe: deze spanningen komen tot op de dag van vandaag in nieuwe discussies aan het oppervlak.¹¹⁸ Deze bevindingen van Verbeeck zijn in 2003 gepubliceerd en daarmee relatief actueel. Wat volgt is een bespreking van het hedendaagse politieke klimaat in Europa en de implicaties die deze tendens met zich meebrengt ten aanzien van Duitsland en haar ideologische positie in Europa en de Europese Unie. Hierbij zal naar sporen van de problematiek waar Verbeeck op doelt gezocht worden.

Verbeeck stelt in dat de houding van vele Duitsers tijdens het Derde Rijk 50 jaar na de feiten voor beroering blijft zorgen. De reacties worden hevig als er onderzoeken worden gepubliceerd omtrent de houding van de anonieme massa, de gewone soldaat, de normale man.¹¹⁹ Dit zien we relatief recent in het debat omtrent de publicatie van Daniel Goldhagens *Hitlers gewillige beulen*. Verbeeck stelt dat Goldhagen met zijn intentionalistische benadering en het belang dat hij hechtte aan antisemitisme binnen de Duitse politiek terecht felle reactie had uitgelokt.¹²⁰ Hem werd gebrek aan comparatief onderzoek verweten. Het provocerende karakter van zijn boek, zo stelt Verbeeck, zat vooral in het idee dat Goldhagen een soort collectieve schuld op het Duitse volk leek te leggen. Het debat dat ontstond werd niet met wetenschappelijke argumenten en academische integriteit gevormd maar belandde in de woorden van Verbeeck 'daardoor volledig in een moeras van ideologie en moraal' en zo resoneerden dan ook geluiden om van Duitsland weer een zelfbewuste natie te maken.¹²¹ Hier is duidelijk een kenmerk te zien met het debat dat een decennium ervoor woedde in de vorm van de *Historikerstreit*. Zelfbewustzijn en identiteit zijn dan ook verenigbaar en

---

¹¹⁶ Verbeeck, 'In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel, 23.

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Verbeeck, Georgi, 'De tegenwoordigheid van het verleden, Duitse *Zeitgeschichte* in de jaren '90', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 4 (1998), 291.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ ibidem.

Stürmer zou het aanzwengelen van dit debat over de gewone Duitse man als hoog ongewenst hebben gezien. Verbeeck toont hiernaast ook dat niet iedere studie naar het nazi-verleden een controverse op gang bracht.¹²²

In een betrekkelijk nieuw werk getiteld “*De Berliner Republik* op zoek naar herwonnen normaliteit” beargumenteert Verbeeck dat een voorstelling waarin dat Duitsland voortdurend en alleen maar met een moeilijk en zeer bezwaard verleden aan het worstelen is, zeer overdreven is.¹²³ Het land leerde volgens hem leven met een opkomende normaliteit. Hij voert als bewijs dat thema’s zoals politieke participatie van vrouwen en allochtonen, acceptatie van immigratie en duurzame energie belangrijke onderwerpen op de Duitse politieke agenda zijn.¹²⁴ Opvallend is dat Verbeeck in die opsomming militaire thema’s niet noemt, ook niet als een mogelijke tegenhanger van de eerdergenoemde significante zaken op de Duitse politieke agenda. Hoewel Verbeeck met de genoemde thema’s flagrant dat normalisatieproces illustreert, is hij dus wel wat selectief. Militaire samenwerking en interventie zijn zeer tekenende zaken voor normaliteit doordat de thematiek die ermee gemoeid is ook oorlogsvoering behelst. Historici Andrei Markovits en Simon Reich onderzoeken in hun werk uit 1997: *The German Predicament: Memory and Power in the New Europe* de ideologische positie van Duitsland in Europa.¹²⁵ Hierin stellen zij -bezien vanuit eind jaren ’90- dat Duitsland door de jaren heen weerstand biedt tegen de zogenoemde ‘realistische’ benadering van theorieën op het gebied van staatsmacht. In die theorieën wordt betoogd dat staten altijd op natuurlijke wijze zoeken om de dominante macht te worden.¹²⁶ Niet alleen vormt Duitsland in hun bevindingen daarop een uitzondering, ze draaien de redenering ook om door te stellen dat juist hierdoor die realistische benadering niet steekhoudend is.¹²⁷ In het verlengde daarvan onderzoeken zij de manifestatie van Duitsland in Europa: Duitsland heeft het grootste leger van Europa maar is het meest weerstrevend dit in te zetten. Hierbij bekrachtigen zij volgens historicus Robert Shandley, die het werk analyseert, hun these dat Duits beleid tot dan toe het verlangen heeft klein te blijven.¹²⁸ Dit beweerden zij in 1997 en stelden daarbij dat die historische tegenzin moet veranderen om een verantwoordelijke rol te bemachtigen binnen de Europese gemeenschap.¹²⁹ Vanaf het heden bezien lijkt dat de afgelopen tijd te zijn gebeurd want Duitsland is op het gebied van militaire samenwerking actiever geworden.¹³⁰ De Duitsers hebben desalniettemin niet geschroomd

---

¹²² ibidem.

¹²³ Georgi Verbeeck, ‘De ‘Berliner Republik’ op zoek naar een herwonnen normaliteit’, in: Bart Raymaekers en Bart Pattyn, *In gesprek met morgen, lessen voor de eenentwintigste eeuw, volume 16* (Leuven 2010), 85-88.

¹²⁴ Verbeeck, ‘De ‘Berliner Republik’ op zoek naar een herwonnen normaliteit’, 85.

¹²⁵ Andrei Markovits, Simon Reich, *The German Predicament: Memory and Power in the New Europe* (New York 1997).

¹²⁶ Robert Shandley, ‘The German Predicament: ‘Memory and Power in the New Europe by Andrei Markovits and Simon Reich’, *South Central Review: German Studies Today* 16 (1999) 2/3, 136-138, 136-138.

¹²⁷ Markovits, *The German Predicament: Memory and Power in the New Europe*, 180.

¹²⁸ Robert Shandley, ‘The German Predicament: Memory and Power in the New Europe by Andrei Markovits and Simon Reich’, 136-138.

¹²⁹ Markovits, *The German Predicament: Memory and Power in the New Europe*, 180.

¹³⁰ Verbeeck, ‘De ‘Berliner Republik’ op zoek naar een herwonnen normaliteit’, 85.

economisch leiderschap in Europa te verwerven, zo betogen Markovits en Reich.¹³¹ Deze sterke positie is tegenwoordig eveneens te herkennen.¹³² Bovendien betogen zij dat de Duitsers met name sinds de jaren '70 cultureel beleid op gelijke voet gingen stellen met economisch en militair beleid. Hierbij wijzen zij op het tijdperk van de sociaaldemocratische Willy Brandt, die van 1969 tot 1974 bondskanselier was en bekend is van zijn *Ostpolitik* waarmee hij zich tot Oost-Duitsland richtte.¹³³ Het ging volgens deze onderzoekers in 1997 ook nog vooral om acceptatie in Europa, niet zo zeer macht. De verandering in waardering van culturele politieke zaken verklaart waardoor Verbeeck later heeft geconstateerd dat dit belangrijke politieke punten in huidige tijden zijn.

Volgens Verbeeck is het opmerkelijk dat het zojuist besproken normalisatieproces in een conservatief tijdsclimaat kan gebeuren.¹³⁴ Dus aan de hand van Verbeeck valt te stellen dat wat in de jaren '80 gedurende de *Historikerstreit* niet lukte nu wel werd bewerkstelligd. De eerder besproken socioloog Olick poneert het idee van twee vormen van *Vergangenheitsbewältigung* in Duitsland.¹³⁵ Na de val van de muur in 1989 werd de eerste door de tweede vervangen. Vanaf dat moment werd alleen nog naar het Stasi-verleden gekeken: historisch gezien leek de confrontatie met het nazi-verleden tot verre geschiedenis te behoren. Omgang met het naziverleden was geen onderdeel meer van het tegenwoordige leven.¹³⁶ Het is onduidelijk waar Olick dit precies op stoelt, echter is wel duidelijk dat de tendens veranderde in het politieke klimaat.¹³⁷ Dit betekende een 'potente normaliseerder' zoals hij het noemt.¹³⁸ Te denken valt aan het feit dat Duitsland nu door eenzelfde problematiek als andere Europese landen heen zou gaan. De focus op historische problemen verschoof desalniettemin van 'de problemen van genocide' naar 'de problemen van staatsgeweld'.¹³⁹ Norbert Frei stelde in 2005 in zijn werk *1945 und wir: das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen* dat voor de meeste Duitsers het nazitijdperk niet een 'meegemaakt verleden' was maar simpelweg 'geschiedenis'. Hier voegt hij een al even korte als significante engelstalige zin aan toe: '*History, not memory*'.¹⁴⁰ Deze loskoppeling van geschiedenis en geheugen is veelzeggend. Hij ziet een duidelijk kantelpunt in het laatste decennium: 'nach mehr als einerhalb Jahrzehntender Debatte markiert der Zeitpunkt, zu dem dies nun geschieht - zwei Tage nach der 60. Wiederkehr des Kriegsendes in Europa -, auch für den Holocaust die Schwelle des Übergangs von der Erfahrung zur Geschichte'.¹⁴¹ Hoewel hij erkent dat het precieze scharniermoment moeilijk is aan te wijzen schat hij de opening van het Holocaustmonument op 10 mei 2005

---

¹³¹ Markovits, *The German Predicament: Memory and Power in the New Europe*, 180.

¹³² Verbeeck, 'De 'Berliner Republik' op zoek naar een herwonnen normaliteit', 86-87.

¹³³ Markovits, Simon Reich, *The German Predicament: Memory and Power in the New Europe*

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Olick, Jeffrey, 'What does it mean to Normalize the Past?', in: Adams, Julia e.a., *States of Memory: Continuities, Conflicts and Transformations in National Retrospection* (Duke 2003), 259-288.

¹³⁶ Olick, 'What does it mean to Normalize the Past?', 259-260.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ Norbert Frei, *1945 und wir: das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen* (München 2005), 8.

¹⁴¹ Ibidem

van belangrijke waarde: ‘Symbolpolitisch hat es das noch nicht gegeben: daß eine Nation im Zentrum ihrer Hauptstadt ihr größtes Geschichtliches Verbrechen bekennt’.¹⁴² Hij wijst dus op de belangrijke symboliek achter de opening van het monument juist in de hoofdstad. Waar Stürmer op felle tegenstand stuitte bij voorstellen om het verleden te laten rusten, werd Frei zelfs met zijn loskoppeling van geschiedenis en geheugen in 2004, niks kwalijk genomen: dit werd door zijn betoog over de deze nieuw geopende ‘*vergangenheitspolitische Erwartungshorizont*’ dan ook verklaard.¹⁴³ Hierbij doet hij dat wel op een andere manier omdat hij het naziverleden wel degelijk ‘herinnert’. Het verleden is in het eerste decennium van de nieuwe eeuw tot rust gekomen.

Welnu: is Angela Merkel de hedendaagse evenknie van Helmut Kohl? Immers is zij eveneens van de centrumrechtse CDU afkomstig. De Amerikaanse historicus Clay Clemens heeft onderzoek gedaan naar de Duitse politieke geschiedenis.¹⁴⁴ Hij ziet een duidelijk verschil met Kohl (alsook Schäuble): Merkel zag liberale posities als kernpunten om nieuwe ‘doelgroepen’ voor zich te winnen, bovenal jonge stedelingen. Zij realiseerde zodoende een meerderheid.¹⁴⁵ De partij had een onconventionele leider. Verbeeck betoogt immers dat haar Oost-Duitse achtergrond en haar positie op het hoogste regeringsambt aantonen hoever Duitsland de weg van culturele normalisering was ingegaan.¹⁴⁶ Clemens betoogt echter dat Merkel niet dankzij, maar ondanks haar liberalisme het zover heeft weten te schoppen en wijst erop dat tegenstanders haar overtuigingen betwistten en haar verweten geen conservatieve en sociale banden te hebben.¹⁴⁷ Feit blijft dat Merkel er uiteindelijk in slaagde om vanaf 2005 een ruime tijd aan de macht te zijn en een gematigd conservatieve koers te varen. Dus hoewel zij als een politieke *outsider* gezien werd nam dat niet weg ze toch politiek beleid heeft kunnen doorvoeren. Zij had liberale waarden en matigde de conservatieve koers. Derhalve is zij niet een directe evenknie van Kohl. Hier komen nog verschillende hervormingen bij. Kohl hield lang vol dat zijn land geen ‘immigrantenland’ was; de CDU bleek getracht te hebben asielbeleid aan te scherpen en instroom van niet etnisch-Duitse migranten, asielzoekers en vluchtelingen te beperken.¹⁴⁸ Haar kanselierschap toont een groeiende acceptatie binnen de CDU voor migranten en asielzoekers.¹⁴⁹ Het moge duidelijk zijn dat op integratiebeleid de positie van de CDU is veranderd van het afwijzen van immigratie tot het toestaan en omgaan met de nadelige effecten ervan.

Ten aanzien van asielbeleid en Europese samenwerking zijn de tegenstellingen de afgelopen jaren onder de bevolking verscherpt. Dit is overigens een Europese tendens waarin populistische partijen groeiend ongenoegen onder delen van de bevolking aangrijpen. In Engeland is de zogenoemde Brexit in gang gezet, nadat democratisch gekozen werd de Europese Unie te verlaten. In Nederland is de Partij voor de Vrijheid

---

¹⁴² Ibidem

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Clay Clemens, ‘Modernisation or Disorientation?, Policy Change in Merkel's CDU’, *German Politics* 18 (2009) 2, 121-139.

¹⁴⁵ Clemens, ‘Modernisation or Disorientation?’, 126.

¹⁴⁶ Verbeeck, ‘De ‘Berliner Republik’ op zoek naar een herwonnen normaliteit’, 85-88.

¹⁴⁷ Clemens, ‘Modernisation or Disorientation?’, 127-128.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Ibidem, 133.

van Geert Wilders de tweede partij geworden in 2017. In Frankrijk was bij de eindronde van de verkiezingen het *Front National* van Marine Le Pen vertegenwoordigd maar niet als winnaar uit de bus gekomen. In Duitsland heeft de opening van de grenzen voor vluchtelingen uit het Midden-Oosten gezorgd voor kritieken onder de bevolking. Wat voor velen een project van samenwerking en een verdienste van de moderne tijd is om gezamenlijke (militaire) conflicten te voorkomen in Europa, zien andere leden van de bevolking het als een juk waar het land onder vandaan moet komen om weer meer te zeggen te krijgen. Dit gaat gepaard met opkomend nationalisme waarin men zich afzet tegen de Europese Unie en het gezamenlijk Europees plan om vluchtelingen op te vangen. Deze partijen worden er nog wel eens van beticht xenofob te zijn. Hier wordt nationalisme dan ook vaak met politiek en xenofob activisme in verband gebracht. De verdienste van Kohl van de onomkeerbare integratie van Duitsland in Europa wordt echter nog steeds door het merendeel van politici geloofd, vaak tegen het groeiend euro-scepticisme van de eigen bevolking in.¹⁵⁰ Hoewel er altijd verdeeldheid in de politiek is geweest laten de veranderende manieren in omgang van de CDU met immigratie duidelijk een normalisering van het verleden zien. Dat ideaal komt nu weer enigszins onder druk te staan: er ontstaan sterke politieke verschillen over de omgang met immigratie.

Hoewel spanningen op momenten wel degelijk aan het oppervlak komen, heeft Duitsland een proces van normalisering doorlopen. Hiermee is de geschiedenis dus recent tot rust gekomen. De politieke agenda op cultureel-maatschappelijk gebied en het buitenlandbeleid suggereren dat ook. Norbert Frei kan in 2005 geschiedenis loskoppelen van geheugen zonder daar een element van ‘vergeten’ aan toe te voegen: ongekend in de jaren ’80 omdat dat toen alleen kon door dat element wel toe te voegen. De bevindingen van Verbeek zijn gegrond: Duitsland is een land in de Europese Unie dat bereid is vluchtelingen op te vangen. Het heeft haar terughoudende en pacifistische houding met betrekking tot militaire interventie als lid van een Europese coalitie aan de wilgen gehangen. De Duitse integratie in Europa is volgens Verbeek onomkeerbaar en voor het eerst is daarmee het ideaal van ‘eenheid in vrijheid’ gerealiseerd.¹⁵¹ Echter loopt de integratie van niet-westerse migranten in Duitsland niet voor de complete bevolking gestroomlijnd. De *Historikerstreit* had spanningen aan het licht gebracht die al langer latent aanwezig waren. Die spanningen komen ook vandaag de dag bij nieuwe discussie wel eens aan het oppervlak, al is het alleen om zorgen uit te spreken over bepaalde tendensen. Het vluchtelingenvraagstuk is mijns inziens zo’n publieke discussie. Hierbij wordt het nationalisme met lede ogen aangekeken. Kanttekening bij de nieuwe houding die zowel Verbeek als Frei poneren is dus dat dergelijke problematiek en de daarmee gemoeide ongemakken hoe dan ook negatieve connotaties oproepen. Verbeek erkent dit overigens: spanningen blijven in mindere mate aan het oppervlak komen.

---

¹⁵⁰ Verbeek, ‘De ‘Berliner Republik’ op zoek naar een herwonnen normaliteit’, 86-87.

¹⁵¹ Ibidem, 85-88.

Bibliografie

- Berger, Stefan, *The Search for Normality: National Identity and Historical Consciousness in Germany Since 1800* (Oxford 1997).
- Berghahn, Volker, 'Geschichtswissenschaft und Grosse Politik', *Aus Politik und Zeitgeschichte* 87 (1987) 25-37.
- Blackbourn, David en Geoff Eley. *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*, (Oxford 1984)
- Bock, Petra en Edgar Wolfrum, *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich*, (Göttingen 1999)
- Brockmann, Stephen, 'Introduction: The Reunification Debate', *New German Critique* 52 (1991), 3-30.
- Burley, Michael en Wolfgang Whippman, *The Racial State, Germany 1933-1945* (Cambridge 1991), 19-20.
- Clemens, Clay, 'Modernisation or Disorientation? Policy Change in Merkel's CDU', *German Politics* 18 (2009) 2, 121-139.
- Craig, Gordon, 'The War of the German Historians', *New York Rev. Books* (New York 1987) 27-38.
- Eley, Geoff, 'Nazism, Politics and the Image of the Past: Thoughts on the West German *Historikerstreit*', *Past and Present* 121 (1988) 171-208.
- Frei, Norbert, *1945 und wir: das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen* (München 2005).
- Frei, Norbert, *Vergangenheitspolitik, Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, (München 1996), 13-14, 397.
- Froeyman, Anton, 'The ideal of objectivity and the public role of the historian: some lessons from the *Historikerstreit* and the History Wars.' *Rethinking History* 20 (2016) 2, 217-234.
- Glaser, Hermann, *Bildungsbürgertum und Nationalismus. Politik und Kultur im Wilhelminischen Deutschland* (München, 1993).
- Greenfeld, Liah, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Harvard 1993).
- Habermas, Jürgen, 'DM-Nationalismus', *die Zeit* (1990).
- Habermas, 'Eine Art Schadensabwicklung: Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung', *Die Zeit* (1986).
- Held, David, *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas* (Los Angeles 1980).
- Jarausch, Konrad, 'Removing the Nazi Stain? The Quarrel of the German Historians', *German Studies Review*, 11 (1988) 2.
- Karl Jaspers, *The Question of German Guilt* (vert.) (New York 2000)
- Jonker, Ed, *Historie: over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001).
- Kattago, Siobhan, *Ambiguous Memory, The Nazi Past and German National Identity* (Westport 2001).

- Koselleck, Reinhart, 'Geschichtliche Grundbegriffe', *Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart 1997).
- Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979).
- Markovits, Andrei, Simon Reich, *The German Predicament: Memory and Power in the New Europe* (New York 1997).
- Mombauer, Annika, *The Origins of the First World War: Controversies and Consensus* (New York 2002).
- Müller, Jan-Werner, *Another Country: German Intellectuals, Unification, and National Identity.* (Yale 2000).
- Müller, Jan-Werner, 'On the Origins of Constitutional Patriotism.', *Contemporary Political Theory* 5 (2006) 3, 278-296.
- Nolte, Ernst, 'Vergangenheit, die nicht vergehen will: Eine Rede, die geschrieben aber nicht gehalten werden konnte', *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 6 (6 juni 1986).
- Olick, Jeffrey, 'What does it mean to Normalize the Past?', in: Adams, Julia e.a., *States of Memory: Continuities, Conflicts and Transformations in National Retrospection* (Duke 2003), 259-288.
- Rupp-Eisenreich, Britta, 'Nation, Nationalität und verwandte Begriffe bei Friedrich Hertz und seinen Vorgängern', in: Kiss, Endre e.a., *Nation und Nationalismus in Wissenschaftlichen Standardwerken Österreich-Ungarns, Ca. 1867-1918* (Wenen 1997), 92-111, 92.
- Rutschmann, Paul. 'Vergangenheitsbewältigung: Historikerstreit and the Notion of Continued Responsibility', *New German Review: A Journal of Germanic Studies* 25 (2011)1, 5-20.
- Stürmer, Michael, *Dissonanzen des Fortschritts: Essays über Geschichte und Politik in Deutschland* (München 1986).
- Stürmer, Michael, *The German empire: a short history* (New York 2002).
- Verbeeck, Georgi, 'De 'Berliner Republik' op zoek naar een herwonnen normaliteit', in: Bart Raymaekers en Bart Pattyn, *In gesprek met morgen, lessen voor de eenentwintigste eeuw, volume 16* (Leuven 2010), 85-88.
- Verbeeck, Georgi, 'De tegenwoordigheid van het verleden, Duitse Zeitgeschichte in de jaren '90', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 4 (1998), 283-303.
- Verbeeck, Georgi, 'In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel, De *Historikerstreit*', in: P. Dassen en P. Nijhuis, *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2002).